

ДАРІЯ БІДА

ВОНІ НАМІ ПОГОРИ

„В основі всього сущого лежать знання і мудрість звірів. Щоб донести свою волю людям, боги посилали різних тварин, вважаючи, що лише звірі, зорі і сонце здатні передати людині істинне знання”.

(Йозеф Кампбелл „Сила міфу”, Нью-Йорк, 1988)

Небе(ний)* зооларк

Клавдій Птолемей

небе(на) канцелярія

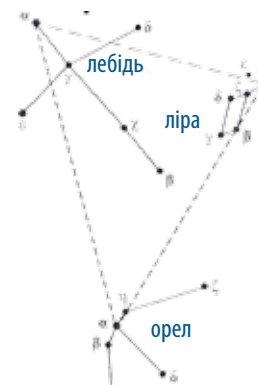
Хто з нас не милувався білосніжними хмаринками на тлі блакитного неба, які змінювали форму, перетворюючись з чудернацького баранчика на казкову фею, дивовижного звіра, бублик, пташку, парасольку? Напевно, так само стародавні люди вдивлялися у нічне небо, намагаючись зрозуміти, на що схожі обриси деяких груп зір. Що підказувала їхня уява, ми бачимо на стародавніх зоряних атласах: більшість сузір'їв на небесній сфері мають назви тварин.

Сьогодні кожен шанувальник астрономії знає, що на зоряному небі є 88 сузір'їв, які мають чітко визначені межі. Але так було не завжди. Перенесімося подумки у Давню Грецію: тут знали лише 48 сузір'їв, які описав у 150 році великий давньогрецький астроном Клавдій Птолемей, а багато з тих, про які ми знаємо сьогодні, тоді були ще безіменними. А в XIX столітті небо вже було розділене на 117 сузір'їв. Що ж, астрономи плідно попрацювали впродовж двох тисяч років. Як, зрештою, і в останні 200 років: треба ж було дати лад небесному господарству. На першому конгресі Міжнародного астрономічного союзу у 1922 році астрономи „попрацювали” і залишили на небі лише 88 сузір'їв.

Історія про те, як змінювалися сузір'я на зоряній карті, могла б бути надто довгою. А тому ми зупинимося детальніше лише на сузір'ях, які мають назви тварин.

(к*льки з(бого) „тварин” на небі?!

На небесній сфері 35 сузір'їв названі на честь тварин: Райський Птах, Орел, Овен, Жирафа, Рак, Гончі Пси, Великий Пес, Малий Пес, Кит, Хамелеон, Голуб, Ворон, Лебідь, Дельфін, Золота Риба, Малий Кінь, Журавель, Ящірка, Лев, Малий Лев, Заєць, Вовк, Рись, Муха, Павич, Риби, Південна Риба, Скорпіон, Змія, Телець, Тукан, Велика Ведмедиця, Мала Ведмедиця, Летюча Риба, Лисичка.

ЧОМУ У ВЕЛИКОЇ ВЕДМЕДИЦІ ТАКИЙ ДОВГИЙ ХВІСТ

Деякі сузір'я отримали свої назви в глибоку давнину і, як правило, пов'язані з легендами та міфами: Велика Ведмедиця, Великий Пес, Гончі Пси, Лев, Вовк, Ворон, Голуб, Дельфін, Заєць, Змія, Кит, Лебідь, Мала Ведмедиця, Малий Кінь, Малий Пес, Малий Лев, Овен, Орел, Рак, Риби, Скорпіон, Телець, Південна Риба.

Більшість назв сузір'їв греки запозичили від ще давніших цивілізацій (єгиптян, фінікійців, китайців, жителів Вавилону). Зрештою, і вавилонська культура не була точкою відліку. Історики науки вважають, що корені цих назв слід шукати в шумерів або „доісторичних” людей.

Велика Ведмедиця – найпопулярніше сузір'я у Північній півкулі. Вона має багато різних назв у легендах народів світу: Великий Ківш, Віз, Колісниця, Сім Биків. Не всі шанувальники небесних красот знають легенди про походження назви цього сузір'я. І кожного заганяє у глухий кут запитання: чому на давньому атласі Гевелія Велика Ведмедиця має такий довгий хвіст? Хіба бувають такі ведмеді? І якщо так, то де?

Ти можеш знайти безліч пояснень цього дивного хвоста. Серед них є і суто міфічні, і навіть псевдонаукові. Так, дехто вважає, що найяскравіші зорі Великої Ведмедиці 50–100 тисяч років тому і справді могли вимальовувати на небі щось схоже на велетенського ведмедя, але з плином часу внаслідок власних рухів зір у нього „виріс” хвіст. Десят-

Зміна вигляду головних зір Великої Ведмедиці та контури сузір'я за Реем: а – вигляд 100 000 років тому, б – у наш час, в – за 100 000 років

ки тисяч років тому небо й справді виглядало інакше. Однак навіть 100 000 років тому „хвіст” у Ведмедиці був, і навіть ще довший і пряміший, ніж зараз. І не останню роль відіграє „художник, який бачить”. Існує атлас Г. Рея, у якому теж зображений ведмідь, але не бурий, а білий. І хвіст у нього цілком нормальний (малюнок ліворуч)!

НЕБО ПРОСЛАВЛЯЄ МАНДРІВНИКІВ

Окрема група тварин потрапила на небо в епоху Великих географічних відкриттів у XV–XVII століттях: Жирафа, Журавель, Золота Риба, Летюча Риба, Лисичка, Муха, Павич, Райський Птах, Рись, Тукан, Хамелеон, Ящірка. Більшість цих назв – своєрідний пам'ятник на небесах, який увічніює перші подорожі в екзотичні південні країни. Переважно ці сузір'я можна спостерігати лише у Південній півкулі.

Майже всі перелічені вище тварини добре тобі відомі. А хто такий тукан, знають не всі. Сузір'я Тукан вперше виокремлене голландським астрономом Петером Планціусом 1598 року і назване на честь дивовижної пташки тукан, яку відкрили під час плавання південними морями.

Знайомтеся – ось він, герой, який так вразив мандрівників, що потрапив на небо. Ця гомінка пташка мешкає в тропічних лісах. Побачивши її раз, ти вже ніколи не сплутаєш її з іншою: величезний (але дуже легкий!) жовтий дзьоб, довжина якого сягає інколи половини тіла пташки, є вражаючою візитівкою птаха. Незграбне

велике тіло і велетенський дзьоб роблять політ птаха досить важким. Злетівши, тукан набирає висоту, а потім планерує, описуючи у повітрі великі кола. Польотів на великі відстані тукани уникають, сидять у кронах великих дерев і живляться їхніми плодами. Туканів важко помітити серед лісової зелені. У тропічному різнобарв'ї здається, що з-під листя виглядають великі яскраві метелики.

Пташки дуже допитливі, гуртом переслідують хижих птахів і збираються великими зграями, щоб допомогти пораненому або схопленому хижаком сородичу. Погодсья, така пташка заслуговує на те, щоб прикрашати зоряне небо.

Зодіакальні сузір'я

Видимий річний рух Сонця пролягає на тлі 13 сузір'їв: Овен, Телець, Близнюки, Рак, Лев, Діва, Терези, Скорпіон, Змієносець, Стрілець, Козеріг, Водолій, Риби. Дванадцять з них називають зодіакальними (зодіак – від гр. „ζωδιακός” – звіриний). Групу зодіакальних сузір'їв придумали ще за часів Евдокса Кнідського у Давній Греції. У кожному з них Сонце перебуває приблизно місяць. Як бачиш, не всі 13 назв пов'язані з тваринами, але деяких тварин ти добре знаєш: овен (вівця), лев, рак, скорпіон, телець (бик), риба.

Тринадцяте сузір'я, у яке Сонце потрапляє у листопаді, залишаючи сузір'я Скорпіона, – Змієносець. Греки назвали його на честь бога медицини Асклепія, який зцілював людей, зокрема й зміїною отрутою. Змієносець – особливе сузір'я. Воно повністю розташоване всередині сузір'я Змії – єдиного сузір'я на небосхилі, яке складається з двох окремих частин: Голови Змії і Хвоста Змії.

Що за звір – Козеріг? За однією з давньогрецьких легенд це кізочка Амалфея, яка вигодувала своїм молоком маленького Зевса на острові Крит, і вдячний бог перетворив свою годувальницю на сузір'я.

В ОДНОМУ ЕКЗЕМПЛІ

От що вже муха – цілком не екзотичне створіння, погодиться кожен. Як же вона потрапила на небо? До речі, це прозаїчне створіння мало своє власне сузір'я і в Північній півкулі (Північна Муха), і в Південній (Південна Муха)!

Сузір'я Південна Муха розташоване у смузі Молочного Шляху поблизу Південного Хреста. Шістдесят його зір видно неозброєним оком. Це вже не муха, а справжній мушиний рій! Спочатку це сузір'я називали Бджола (Apis), але щоб не було плутанини з Райським Птахом (Arus), його перейменували у Південну Муху (бо на той час вже існувало сузір'я Північна Муха). На малюнках у деяких астрономічних атласах Хамелеон намається дістати цю Муху язиком.

Північна Муха, яка з'явилася набагато раніше, ніж Південна, недовго красувалася на небі. На догоду королю Людовику XIV французькі астрономи перейменували її на Лілею – один із символів династії Бурбонів, зображений на фамільному гербі. Але Лілея дуже швидко „зів'яла”, а три зорі цього малесенького сузір'я „захопив” Овен. Віддаючи данину історії ці зорі (41, 39, 35 Овна) інколи виокремлюють у астеризм Муха, а „законну небесну прописку” має одна Муха – у Південній півкулі.

Серед унікальних біологічних персонажів на небі є також Гідра з кишковопорожнинних і Скорпіон – неповторний представник членистоногих.

небесний зоопарк...

Класифікація тварин у небесному зоопарку показує, що деякі з них у ньому є у декількох екземплярах. Серед тварин на небі є:

- ведмеді (Велика Ведмедиця і Мала Ведмедиця);
- леви (Лев і Малий Лев);
- собаки (Великий Пес, Малий Пес, Гончі Пси);
- риби (Риби, Південна Риба, Золота Риба);
- птахи (Лебідь, Ворон, Голуб, Тукан, Павич);
- китоподібні (Кит, Дельфін);
- рептилії (Змія, Ящірка, Хамелеон);
- копитні (Телець, Малий Кінь);
- хижаки (Рись, Вовк, Малий Лев і Лев, Лисичка);
- міфічні (Дракон, Козеріг, Пегас, Гідра, Фенікс, Центавр, Райський Птах, Єдиноріг);
- люди (Близнюки, Візничий, Волопас, Живописець, Скульптор, Індієць та інші) – ми теж належимо до царства Тварини.

... і реальні люди

Практично всі небесні персонажі вигадані. І лише два сузір'я присвячені реальним історичним постатям: Волосся Вероніки та Щит (раніше – Щит Собеського).

За переказами (Каллімах „Коса Береніки“), сузір'я Волосся Вероніки присвячене дружині єгипетського царя Птолемея III Евергета (III ст. до н. е.). Вона обрізала своє прекрасне волосся і принесла його у жертву в храм богині Афродіті, щоб її чоловік одержав перемогу над сірійцями і повернувся додому. Згодом волосся зчезло з храму. Астроном-

жрець Конон втішив подружжя і пояснив, що боги прийняли жертву і помістили волосся Вероніки на небо.

У небесному атласі „Уранографія“ Яна Гевелія у 1690 році з'явилося сузір'я „Щит Собеського“ (Scutum Sobiescianum) на честь великого польського короля і полководця Яна Собеського, який розбив турків у Віденській битві 1683 року.

Тварини, які зникли з неба

Бджола не єдина тварина, яку „прогнали“ з небес. Ви вже знаєте, що з двох мух вціліла лише одна. Зникли з неба і ще кілька тварин. Серед них найвідоміша, напевне, кішка Лаланда. Французький математик і астроном обоженював кішок, і не приховував, чому одну з них вирішив помістити між Гідрою і Повітряною Помпою: „Я дуже люблю кішок і хочу, щоб ця тварина шкреблася на небесній карті“. Що ж, людина, яка все життя присвятила себе вивченню зоряного неба, може дозволити собі жарту-

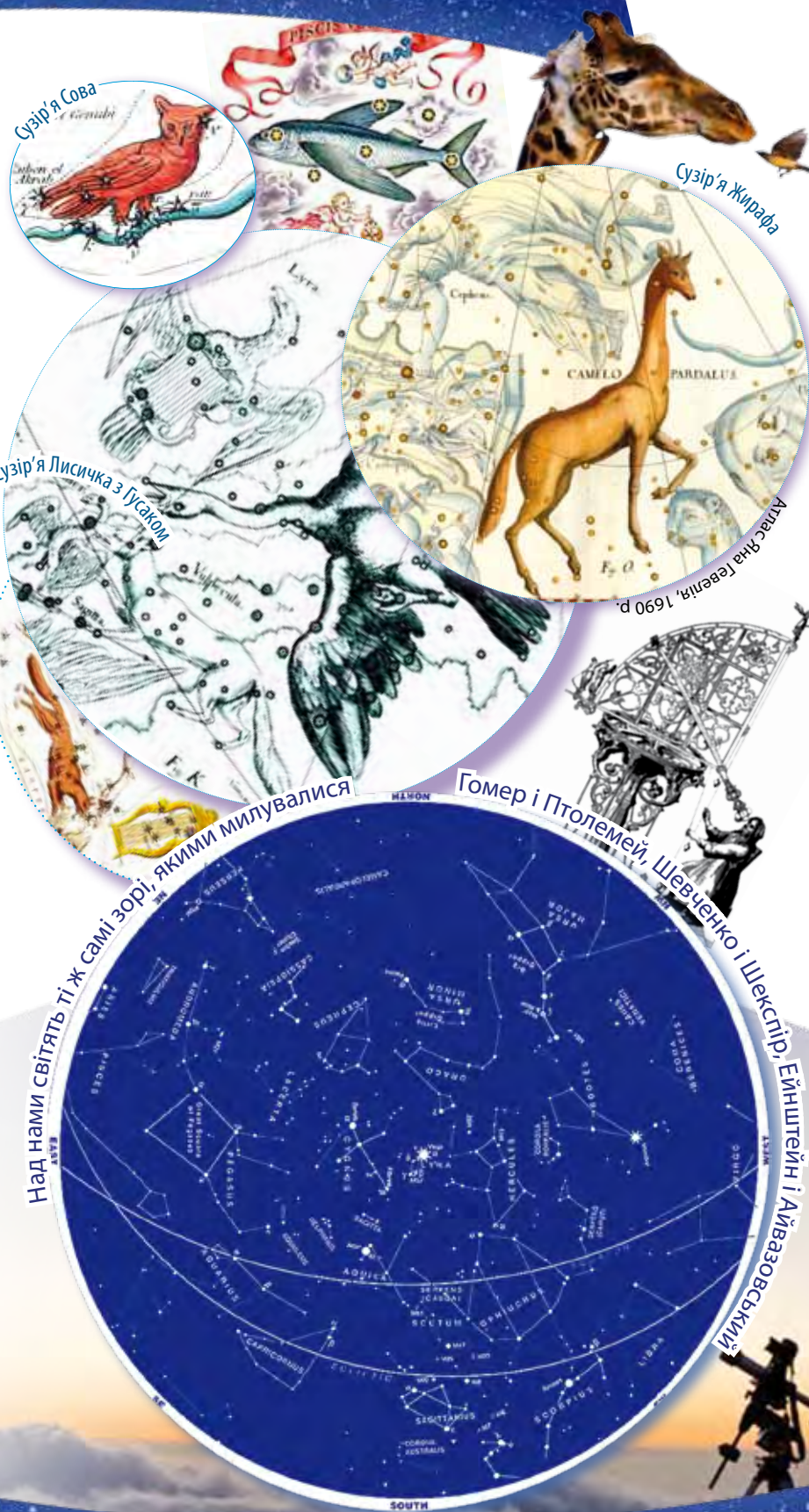
вати з ним. Але Кішка не довго красувалася на небі.

У XVIII столітті поблизу хвоста Гідри з'явилося сузір'я Одинокого Дрозда, згодом його перейменували на Сову. Малюнки цього сузір'я теж стерлися з часом у нових зоряних атласах.

Колись серед астрономів було дуже популярне сузір'я Північний Олень. Його розмістили на небі між Кассіопеєю і Жирафою після знаменитої лапландської експедиції Мопертьюї з вимірювання дуги меридіану у 1736 році. Сьогодні сузір'я з такою казковою назвою на небі уже немає.

У 1690 році у знаменитому атласі Яна Гевелія поблизу сузір'я Орла з'явилося сузір'я Vulpecula cum Anserе – Лисичка з Гусаком. Гевелій прокоментував цю парочку так: „Лисиця – це хитра, жорстока, жадібна ненажера, і в цьому вона схожа на орла”.

Нічого дивного, що польський любитель астрономії (за фахом Гевелій юрист) не був проникливим біологом. По-перше, жорстокість – це чисто людська риса (як, наприклад, брехливість, сором'язливість, відвертість). До тваринного світу такі категорії незастосовні. По-друге, жодна з цих тварин не вбиває більше, ніж може з'їсти, а тому їх не варто називати жадібними і ненажерами. За сучасними уявленнями лисиця не є хитрою. Вона навіть не така кмітлива, як собака. Щоправда лисиця обережна, а за необхідності може прикинутися мертвою. На цьому й базується легенда про лисиччині хитрощі. А ось орел на жодні хитрощі не здатний. Що насправді є спільним у лисиці та орла – обоє вони хижаки.

Красномовна картинка в атласах (лисиця з гусаком у зубах) не прижилася. З часом Гусака відокремили від Лисички у самостійне сузір'я, потім Гусак зник, а назва скоротилася до „Лисичка”.

Плоди своєї фантазії розміщували на небі не лише професійні астрономи. У XVII-XVIII ст. кожен, хто мав бажання і фінанси, міг видати свій власний зоряний атлас. А дехто не лише придумував нові сузір'я, але й пробував зробити „реформу” всього зоряного неба. Крім уже згаданих тварин, на небі деякий час проживали Павук, Жаба, П'явка, Молюск, Морський Коник, Жук-скарабей, Білка-летяга, Коза з Козенятами (тепер – астронім у сузір'ї Візничого), Меч-риба (тепер Золота Риба), Півень, Черепаха. Якщо твою улюблену тварину не возвеличили на небі у вигляді сузір'я, не біда! Придумай своє власне сузір'я, намалюй його, можеш навіть створити власний зоряний атлас. Було б бажання...

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ

Мирозповіли не про всіх тварин, які є на небі (або були і зникли). Змінювалися часи, а з ними і назви на карті зоряного неба. Але над нами світять ті ж самі зорі, якими милувалися Гомер і Птолемей, Шевченко і Шекспір, Ейнштейн і Айвазовський. Зорям байдуже, як ми їх називаємо, як групуємо у сузір'я та астеризми.

Вони вічні.

